

szerépe a 15 éves háború után lényegében megszűnik. A háború óriási anyagi veszteségeket okoz Erdélynek, s a „kiművelt emberfők” pusztulását, amiről az akadémiaalapító 1622. évi törvény panaszodik: „magunk szemeivel is eléggé látjuk az tudós embereknek, kik hazánknak sok fő dolgaiban hasznosan szolgáltak, az elmúlt időkben forgott sok disturbiumokban mely igen elfogyatkozását”. A kancelláriára most már tapasztalt szakhivatalnokok kellenek, akik kisebb hivatali létszám mellett is el tudják látni az államkormányzat növekvő feladatait. A „kulturális műhelyek” máshová helyeződnek át.

BARTÓK ISTVÁN
A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELM
UDVAR
ÉS AZ IFJÚ BÁTHORY ZSIGMOND

„Zsigmond ... mikor ... anyjának hasából kijött, két keze össze volt fonva és vérrel volt tele, később pedig, mikor a köldökszínór elvágása és elkötése után bábaasszonyok szokása szerint meleg vízbe tették, hogy a szennyből megmossák, hallá változott, s hátsó részével ide-oda fröcskölte a vizet; minden jelenlévő megrémült a látványtól, ahogy ilyenkor történni szokott, s bámulva várták, mi lehet ennek a vége, de fél óra múlva újra emberi alakot vett fel.” Így írja le a Báthory Zsigmond születéséhez kapcsolódó, már a kortársak között több változatban keringő legendát Somogyi Ambrus Belső-Szolnok megyei jegyző a 16. század eseményeit tárgyaló történeti művében. A jeles humanista szerző úgy vélte, hogy az ember tulajdonságait döntő mértékben a csillagkép határozza meg, amely alatt született. Meg is magyarázza, hogy Zsigmond esetében a baljós jelek azt vetítették előre, ami a Mars jegyének gyermekeire jellemző: a szerencsétlen csillagzat ugyanis szülöttét „álnokká, szemérmetlené, hirtelen haragúvá, árulóvá, egyenetlenkedések és háborúk előidézőjévé” teszi.¹

Báthory Zsigmond állhatatlanságának, változékonyságának tényét illetően az irodalom a kortárs történetíróktól a mai szakírókig szinte maradéktalanul egyetért. Megegyeznek abban, hogy „Zsigmond egyénisége csupa végletekből volt összeállítva”, „könnyen esett változékonny hangulatainak rabjává”, kiemelkedő tehetségéhez „szenvedélyes, szertelen természet járult, s igen labilis idegállapot”.² Nagyok az eltérések viszont a változékonyság különböző interpretációiban, az ellentmondásosság okainak és következményeinek magyarázatában.

Az egyik szélsőséget példázza Lénárt József monográfiájának vad jezsuitagyűlöletbe torkolló protestáns elfogultsága. A szerző meggyőződése szerint Zsigmond „gyermekkorától fogva volt előkészítve az ingatagságra”, ugyanis az őt „nevelő és gyóntató címen körüllevő páterek mindent elkövettek, hogy lelkületében örökös zavar legyen, hogy azt teljesen hatalmukba kerítsék”.³ Az ilyen és ehhez hasonló értelmezésekből kibontakozó Zsigmond a jezsuiták bábfigurája, Erdély romlásba döntője. Nagy László könyve a másik végét felé mutat. Elemzései nyomán valósággal erénnyé magasztosul mindaz, ami a felszínen következtelenségnek, kapkodásnak tűnik. A magyarázat szerint Zsigmond Machiavelli tanítványaként tudatos számításokkal készült fel minden lehetséges eshetőségre, megfontolt politikai taktikázással igyekezett céljait megvalósítani. Így kora uralkodó eszméit követve sokszor sikerült össztársadalmi, nemzeti érdekeket szolgálnia.⁴

Amint a kiragadott példák is mutatják, Báthory Zsigmond személyiségének, cselekedeteinek értékelése még sok feladatot tartogat a kutatás számára. Tanulmányomban néhány szerény adalékkal szeretnék hozzájárulni egy teljesebb Báthory Zsigmond-képhez, a fejedelem gyermek- és ifjúkorára vonatkozó apró információk rendszerezésével. Átvéve a szakirodalomban elterjedt terminust, Báthory Kristófot és Zsigmondot fejedelemként fogom emlegetni. Nem tévesztendő azonban szem elől, hogy az elnevezés nem pontosan fedi a valóságot: Báthory István lengyel királlyá választása után is megtartotta erdélyi fejedelmi címét, Kristóf és Zsigmond vajdaként képviselték Istvánt Erdélyben. Mindazonáltal a latin nyelvű forrásokban a „voivoda” titulus mellett gyakori a „princeps” elnevezés is.

Az 1580-as évek gyulafehérvári udvarának rekonstrukciója azért tűnik hálás feladatnak, mert Zsigmond életének éppen az ifjúkor a legkevésbé feldolgozott szakasza. Ezeknek az éveknek az eseményei közvetlenül még nem befolyásolták az európai politikát; Zsigmond neveltetésének körülményei azonban

bizonyára hatással voltak a későbbi fejedelem szellemi habitusának alakulására. Megkísérlem tehát a pozitív tényeket elősorakoztatni és rendbe állítani, és ezekre támaszkodva valamilye udvari körképet felvázolni.

A tényanyag összegyűjtése annál is indokoltabb, mivel a szakirodalomban a Zsigmond neveltetésére vonatkozó leírások igen vázlatosak, találomra emelnek ki egy-egy epizódot az események közül.⁵ A sokszor megbízhatatlan forrásokra visszamenő adatok, tényként közölt feltételezések pedig az újabban felfedezett és kiadott dokumentumok alapján gyakran pontatlannak vagy valótlannak bizonyulnak.

Az 1579 és 1591 közötti tizenkét esztendő vizsgálatom részletesen, Zsigmond héttől tizenkilenc éves koráig terjedő életszakaszát. Az intervallumot záró évszám a spanyol jezsuita atya, Alfonso Carillo gyulafehérvári megérkezésének időpontja, amivel új korszak kezdődött Báthory Zsigmond életében és az erdélyi politika történetében. Amilyen fontos Carillo munkássága emez időhatár után, ugyanolyan jelentős szerepet játszott a megelőző szakaszban a rend egy magyar tagja, Leleszi János, Zsigmond nevelője. A vizsgált korszak kezdete: Leleszi megérkezése Gyulafehérvárra. Mivel Leleszi személye több mint egy évtizeden keresztül az ifjú Zsigmond környezetének egyik legfőbb tényezője volt, nem érdektelen igen röviden áttekinteni, hogyan került Gyulafehérvárra. Nevelőségének előtörténetéből kibontakoznak fő jellemvonásai, amelyek később az udvar életére és Zsigmond egyéniségére döntő hatást gyakoroltak.

Mint ismeretes, Báthory Istvánnak erdélyi fejedelemmé választásával nyílt lehetősége az erdélyi katolikus restauráció megszervezésére. Célját egy jezsuita misszió segítségével kívánta megvalósítani. A missziónak az ausztriai rendtartományból való elindítása politikai és diplomáciai okok következtében hosszú évekig húzódott.⁶ Szántó István magyar jezsuita már 1572-ben melegen ajánlgatta tehetséges fiatal rendtársát, az akkor huszonnégy éves Leleszi Jánost az erdélyi küldetésben

való részvételre. Leleszi Nagyszombatban lépett be a rendbe, 1564-ben, majd cseh és német földön végezte felsőfokú tanulmányait. Évekig tartó halogatás után jutott odáig a dolog, hogy Leleszit Bécsbe rendelték 1575 nyarán, az erdélyi misszióra felkészülendő. Többen is megemlékeztek Leleszi türelmeségéről, ahogyan az erdélyi utat várta.⁷

1576-ban Leleszinek végre módja nyílt elindulni, ha nem is Erdélybe, de a királyi Magyarország törökökkel határos végvidékeire. Szeptember végén ugyanis a pestisjárvány miatt a bécsi jezsuita kollégium tagjait szétküldték különböző vidékekre, így került Leleszi egy másik magyar atyával, Tőrös Györggyel Magyarországra. A katolicizmus siralmas állapotának látása tovább erősítette Leleszi missziós elhivatottságát. Bécsbe való visszatérése után szenvedélyes levelet írt Rómába a rend generálisának, Everardus Mercuriánnak, hogy meheszen már végre Erdélybe, ahol nyilván hasonló állapotok uralkodnak.⁸

Báthory István lengyel királlyá választásával az erdélyi misszió ügye átkerülhetett a lengyel rendtartomány hatáskörébe, de a megvalósulás így is még évekbe tellett. Leleszi azonban ezt már nem várta meg, hanem feletteseinek engedélye nélkül, a hivatalos missziót megelőzve elment Erdélybe.

Az alkalmat egy egri küldetés szolgáltatta. 1578-ban Radéczi István egri püspök az elhunyt katolikus pap helyett kért valakit, aki ideiglenesen ellátná a lelkipásztori teendőket. Felettesei Leleszit küldték Egerbe. Kiválóan helyt is állt, egészen a következő év tavaszáig, amikor egy katolikus nemes, Kállay János meghívta birtokára. Útközben Leleszi összetalálkozott három erdélyivel, akik beszámoltak neki az otthoni állapotokról. Ezeket hallván Leleszi nem várt tovább, Váradon és Kolozsváron keresztül Gyulafehérvárra ment. A katolikus Báthory Kristóf természetesen nagy örömmel fogadta a lelkes fiatal jezsuitát. Mercurian generális korábban már azt is nehezményezte, hogy az egri küldetés túl hosszúvá nyúlik; Leleszi Erdélybe menéséről értesülve viszont kénytelen volt meghajolni

ekkora elszántság előtt. Az ausztriai provinciálist utasította, hogy kísérelje meg visszahívni ezt a csodálatra méltó embert, de ha ragaszkodik hozzá, hogy képes ellátni feladatát, maradjon, majd a hivatalos misszió tagjai csatlakoznak hozzá.⁹ Leleszi erdélyi tartózkodása így legalizálódott, sőt, később a gyulafehérvári jezsuita residentia előjárójává nevezték ki.

Báthory Kristóf nagyon megkedvelte Leleszit, röviddel megérkezése után rábízta gyermekeinek nevelését. Ragaszkodott ahhoz is, hogy vegyen részt Dávid Ferenc hitújításának második, gyulafehérvári tárgyalásán. Kristóf tervezett egy hitvitát, amely során Dávid Ferenc téziseit Leleszi cáfolta volna a *Szentírásból* vett helyekkel. A vitáról Leleszi beszélt le a fejedelmet, mondván, hogy Dávid állításainak képtelensége annyira nyilvánvaló, hogy nem is érdemes vitatkozni rajta.¹⁰

A jezsuita Leleszi beilleszkedése az „eretnekektől” hemzsegó udvarba nem volt könnyű. Báthory István, a távollevő király, és Kristóf, a fejedelem a kis Zsigmondot a leendő katolikus Erdély legfőbb zálogaként katolikus hitben szándékoztak neveltetni. Zsigmond édesanyja, a kálvinista Bocskai Erzsébet a többségben lévő protestáns főurak támogatását élvezte, akik természetesen ellenezték a „pápás” nevelést. A mindenre elszánt Leleszi a feszült helyzetben nem félt síkraszállni meggyőződése érdekében. Már gyulafehérvári tartózkodásának első éveiben arról tájékoztatta Szántó István az új rendi generálist, Claudio Aquavivát, hogy Leleszi időnként túlságosan is belekeveredik a világi ügyekbe, az udvari nemeseket valósággal megrettentí; néha már úgy tűnik, mintha ő kormányozná az udvart.¹¹

Leleszi nevelési célkitűzéseit az első években leghevesebben Zsigmond édesanyja igyekezett megghiúsítani. Leleszi az 1582-es jezsuita évkönyv számára is szükségesnek tartotta megírni, milyen éles volt a szembenállása Bocskai Erzsébettel. Az asszony állítólag minden titkos mesterkedést latba vetett, hogy Leleszit visszariassza fia nevelésétől. Az ellentét a korban is közismert lehetett; némely források még Leleszi halálát is Bocskai Erzsé-

bet számlájára írják, azt állítván, hogy az asszony lassan ölt mérge okozta Leleszi egészségének későbbi fokozott romlását, majd halálát. Leleszi beszámol róla, hogy Zsigmond édesanyja mindennap igyekezett kitörölni fia emlékezetéből mindent, amit a gyerek nevelőjétől hallott. Közben így kérkedett: „Sohasem fogja a jezsuita úgy befröcskölni sárral a fiamat, hogy itthon le ne mosnám róla!”¹²

Ilyen körülmények között Leleszi egymaga nehezen tudott volna helytállni a katolikus nevelés képviselőjeként, segítségre volt szüksége. 1579 és 1581 között – több megszakítással – az udvarban tartózkodott a rend egy olasz tagja, Ludovicus Odescalchi atya, az udvarban élő katolikus olaszok gyóntatója, de ő folyton betegeskedett, nem lehetett rá számítani Zsigmond nevelésében. 1580 elején Leleszi kérte feletteseit, hogy küldjék mellé segítségül Bécsből régi barátját, Törös Györgyöt, akivel 1576-ban együtt járt a török végeken. Törös meg is érkezett, de gondok így is maradtak. Leleszi sem örvendett kifogástalan egészségi állapotnak, Törös is gyakran betegeskedett, elkeltek volna további segítők is.¹³

Az 1581-es év eseményeinek következtében megnövekedett Leleszi felelőssége Zsigmond nevelésében. Az év elején Zsigmond mindkét szülőjét elvesztette. A kiskorú Zsigmondot még Kristóf életében fejedelemmé választották. Bocskai Erzsébet halálával a jezsuita nevelés hatékonyságának egyik legfőbb akadálya hárult el. Szántó István alig tudta leplezni örömét a történetek fölött. Aquavivának írott levelében ecsetelte, mi történt volna, ha Bocskai Erzsébet, minden eretnekek menedéke akár csak egy hónappal is túlélte volna férjét: semmi kétség, felforgatja egész Erdélyt, fiát kiragadja a jezsuiták védőszárnyai alól, és nevelését eretnekekre bízta, a jezsuitákat pedig, még mielőtt Báthory István tudomást szerezhetne róla, kikergeti az országból.¹⁴

Báthory Kristóf halálos ágyánál jelent volt Leleszi. A fejedelem elhunytát követő napon írt Báthory Istvánnak, tájékoztatva a történetekről és intézkedését kérve Zsigmond további

sorsával kapcsolatban. A katolikus nevelés folytonosságának fenntartását Leleszi kétféle módon tartotta megvalósíthatónak: vagy továbbra is Gyulafehérváron viseli gondját az ifjú fejedelemnek, megküzdve az eretnekek praktikáival, vagy, ha a király kívánja, hozzá küldi Lengyelországba, gondoskodjon róla ő. Leleszi beszámolója szerint a haldokló Kristóf beleegyezését adta Zsigmond lengyelországi neveléséhez, ha István fivére úgy látja jónak. Érdekes ezt összevetni Báthory Kristóf régi hívének, Gálfy Jánosnak az önéletírásával, ahol szó sincs Lengyelországba küldésről. Gálfy szerint Kristóf közeledni érezvén halálát, „hívatá az ő papját, pater Jánost, ki jámbor, istenfélő és tudós ember vala, és tőn sietvén testamentumot előtte, azt mondván: »Hagyom az én szerelmes fiamot Báthory Zsigmondot Gálfy János gondviselése alá; kérem és intem: hogy nevelje isteni félelemben, igaz tökéletes beszédben; az véneket vele megbecsültesse; tanácsinak szaván járjon; törvényteleniséget fel ne végyen; özvegyeket, árvákat meg ne nyomorétson; az régi szolgálknak háládatlan ne légyen...«”

Báthory István két levélben is értesítette Leleszit döntéséről. Meg volt elégedve azzal a buzgósággal, ahogyan Leleszi gondját viselte Zsigmondnak; kérte, folytassa nevelését ugyanilyen odaadással, ez nagy hasznára fog válni az ifjú fejedelemnek. A kis Zsigmond körüli ügyekben teljhatalmat biztosított Leleszinek: meghagyta, hogy határozzon mindenben a saját belátása szerint, neveltje mellől egy tapodtat se távolodjon el.¹⁵

A király az államügyeket érintő rendelkezéseiben is szem előtt tartotta Zsigmond nevelését. Kristóf halála után az ügyek vezetését a király utasításai nyomán a tizenkét tagú kormányzótanács látta el. Báthory István intézkedett arról is, hogy „az gyermek tanításában semmi változást ne tegyenek, se penig az Religióban meg ne háborétsák ... az két jesuítát (Leleszi és Törös), az melyekkel az gyermeket taníttatta, valaminemű rendelésbe az szegény bátyám tartotta, azon állapotban és békeségbe, tisztességbe tartsák...” Nem feledkezett el Zsigmond inasairól, közvetlen környezetéről sem. 1583-ban a király há-

romtagú vezető testületet nevezett ki Erdély élére. Az igazgatás új formáját elrendelő levélben is foglalkozott Zsigmonddal. Utasította környezetét, hogy mindig kísérjék el, ha tanítómesteréhez, templomba vagy vadászatra megy; írt Zsigmond étkezésének, hálásának körülményeiről, az idegenek fogadásának módjáról.¹⁶

Báthory István későbbi leveleiben is gyakran felbukkanó téma a gyermek fejedelem. A hétköznapi dolgok szintjén a nagy politikai és államférfi néha egészen emberközelségbe kerül. Egy Szamosközy István feljegyzéseiből ismert levélben írta, hogy „Zsigmond előtt mikor eszik, háromféle dologról beszéljenek, 1. Idegen országokról, 2. Hadi dolgokról és vitézkedésben valóról. 3. Vadászásról.”¹⁷ Egy alkalommal arról panaszkodtak a tanácsurak, hogy Leleszi a rendházból nem hajlandó beköltözni a palotába, így Zsigmondnak naponta át kell gyalognia hozzá (a távolság Veress Endre magyarázata szerint kb. kétszáz lépés). Báthory István javasolta, hogy ne vegyék szívfükre a dolgot, inkább keríttessenek el egy utat a két épület között, ahol „kevés comitatussal, minden ember látassa nélkül is oda járhat az mi atyánkfia”. Más alkalommal a király értesülésén Zsigmondnak egy nyári rosszulletéről, a túl sok gyümölcs okozta gyomorrontásra gyanakodott. Meg is hagyta, hogy az ifjú fejedelem gyümölcsöt csak ebédhez és vacsorához kapjon, akkor is csak keveset.¹⁸

Amint az eddigiek mutatják, Leleszi sikeresen megvetette lábát Gyulafehérváron. Az 1570-es és 1580-as évek fordulóján kivívta magának a katolikus restauráció szorgalmazóinak legteljesebb elismerését, így kerülhetett rá sor, hogy Báthory Kristóf halála után az ifjú fejedelem nevelésének irányítása az ő kezébe került. Ezzel indult meg Zsigmond jezsuita nevelésének igazi fellendülése. A legeredményesebb korszakot az 1580-as évek első felére tehetjük.

Nem volt könnyű a jezsuita hatás befolyását biztosítani az udvar ellentmondásoktól terhes, feszült légkörében. A 16. század végi Erdélyben politikai és ideológiai téren végletesen el-

lenkező irányzatok álltak szemben egymással. Hol érvényesült valamelyik szélsőség hatása, hol ideiglenes egyensúlyba kényszerültek az egymásnak ellentmondó törekvések. A politikai feszültségek okai ismereteseek, hasonlóképpen a vallási sokrétűség. Szántó Istvánnak egy 1581-es megállapítása szerint Erdélyben a legelterjedtebb a lutheránusok, a szakramentáriusok, az anabaptisták és a trinitáriusok eretneksége.¹⁹

Az udvar életéről árulkodó dokumentumokban fel lehet fedezni a különböző nézeteken lévő felek ellenségeskedéseit éppen úgy, mint a kényszerű alkalmazkodást, esetleg a megértésre való törekvést. Az Erdélyben tartózkodó vagy ott megfordult jezsuitáknak az 1580-as évek elején kelt írásaira általában a katolikusok helyzetének borúlátó megítélése jellemző. Egy-két kiragadott példa: 1581-ben a lengyel rendtartományból útnak indított misszió vezetője, Jacobus Vagrovicius (Wujek), a kolozsvári kollégium rektora sötét helyzetképet festett Aquavivának. Az eretnek tanácsurak látszólag ugyan alkalmazkodnak a király akaratához, mégis folyamatos éberségre van szükség. A főurak ugyanis nem szűnnek meg titokban azon mesterkedni, hogy Zsigmondot eltérítsék a katolikus hittől. A lengyel provincia visitatora, Joannes Carminata 1582-ben ugyancsak aggodalmasan ecsetelte az eretnek környezet veszélyeit. Nem elég, hogy a helybeliek között alig-alig akad katolikus, még olyan veszedelmes idegen eretnekek is otthonra találtak az udvarban, mint az arianizmus erdélyi meghonosítója, Blandrata, ez a „pessimus homo”.

A jezsuita misszió hatásának első jelei láttán aztán fokozatosan egyre több teret kapott a bizakodás. Leleszinek az 1582-es évkönyv számára írott összefoglalójában felfedezhető az átmenet. Beszámolóját azzal kezdi, hogy az udvari nemesek Bocskai Erzsébet felbujtására ellenezték, hogy Zsigmondot katolikus hitben neveljék. Jelentésének következő lapján pedig már az derül ki, hogy a főuraknak nemcsak hogy tetszik Zsigmond nevelése, hanem a lehető leghevesebben fejezik ki egyetértésüket.²⁰

Sok helyen felbukkan a szorosabb együttműködés reménye a különböző felekezetek között. A katolikusok számára az egyik legmegfelelőbb partnernek a tudós humanista, Kovacsóczy Farkas kancellár tűnt. Báthory István reménykedett benne, hogy egyszer át fog térni kálvinistából katolikussá. A pápai diplomácia képviselője, Antonio Possevino 1583-as erdélyi útja alkalmával szintén nem látta reménytelennek Kovacsóczy áttérítését. Beszélgetéseik nyomán a kancellár sok korábbi nézetét elhagyta, megígérte, hogy a Possevinótól kapott épületes könyveket buzgón fogja olvasgatni. Hálás alanyának ígérkezett a térítéshez a jámbor Gálffy János is; őt Joannes Paulus Campano, a lengyel rendtartomány provinciálisa látta el a szükséges irodalommal és szentképekkel. Campano próbálkozott az olasz eretnekekkel is, az arianus Blandratával és orvos-társával, a kálvinista Marcello Squarcialupival.²¹

Leleszi kezdetben sem érezte elveszettnek magát az eretnekek között, de ahogy növekedett tekintélye, egyre barátságosabbra fordult viszonya az udvar nem katolikus lakóival. A kezdeti kölcsönös tartózkodás után már arról számolhatott be, hogy a főurak jóindulatúak és emberségesek vele szemben, nem kell magát kitaszítottnak éreznie a számára idegen érzületű környezetben. Szívesen keresik társaságát, sőt, a tiszteletnek olyan jeleit tanúsítják, amit néha már maga is restell. Vallási ügyekről és egyéb dolgokról alkalmanként órákon át elbeszélgetnek vele. A jó szándék nemcsak Leleszire vonatkozik, hanem a Társaság Gyulafehérvárra látogató más tagjaira is. A tiszteletteljes magatartásban Gálffy János áll az élen; egy alkalommal a lengyel visitatort és a provinciálit meg is vendégelte. Leleszi elégedetten említi, hogy a magas rangú jezsuiták még bort is kaptak vendéglátójuktól. Az arianizmus zászlóvivője, Blandrata sem olyan veszélyes, mint gondolni lehetne, sőt, csodálatra méltó megbecsüléssel viseltetik a Társaság iránt, a vallási ügyek kivételével minden tekintetben védelmébe veszi a jezsuitákat. A betegeskedő Leleszit szorgalmasan látogatja, gyógyszereket

ír fel neki. (Odescalchinak is buzgón írogatott orvosságot, de Szántó István szerint ezek semmit nem használtak.)²²

Az 1580-es évek közepe felé haladva szaporodnak azok a megjegyzések, amelyek szerint Leleszi egyre határozottabban tartja kezben az ifjú fejedelem körüli ügyeket. Campano provinciális úgy látja, hogy Leleszi túlságosan kemény a protestáns főurakkal szemben, csodálja is, hogyan viselik el uralmát. A nevelő engedélye nélkül az udvari előkelőségek semmit sem tehetnek Zsigmonddal kapcsolatban. Egybevág ezzel a tanácsuraknak egy levele, amelyben tájékoztatják Báthory Istvánt, hogy „Pater Joannes tetszéséből és javallásából” Zsigmondot elviszik a kolozsvári országgyűlésre, hadd tanuljon az ott látottakból. A főurak néha valósággal rettegnek Leleszitől. A helyzet ellentmondásosságát Campanónak az a meglátása érzékelteti legjobban, amely szerint Leleszi tekintélye igen nagy az eretnekek körében; tiszteletben tartják, félnek is tőle, mégsem tudnák elképzelni az udvart nélküle, talán még szeretik is, mert tudják, hogy az ő erélye és szigorúsága az udvar rendjének biztosítója.²³

Leleszi szuggesztivitása folytán a gyermek Zsigmond teljes mértékben a jezsuita nevelés befolyása alá került. A hatás már a korban közismert volt, s később a kutatók is elismerték Leleszi befolyását Zsigmondra, de különbözőképpen értékelték. Az újabb szakirodalomban egyrésztől kárhozzatják a jezsuitákat átkos mesterkedéseikért, amelyek következtében „tanítványaiknak minden tekintetben prototípusa Báthory Zsigmond, kit annyira fanatizáltak, hogy még csak megérteni is óvakodott »eretnek« könyvet”; a másik oldalról viszont elégedetten állapítják meg, hogy „Zsigmond világnézeti és humanista neveltetését, reneszánsz kultúráját épp az Erdélyben működő jezsuitáknak köszönhetette”.²⁴

Ugyanez a kettősség tükröződik a kortársi véleményekben. Leleszi számos alkalommal büszkélkedett feletteseinek nevelési eredményeivel. Zsigmond és a Társaság viszonyát szemléletesen érzékelteti Campano 1584-ben: „a fejedelem úgy függ

Társaságunk tagjaitól, mint a csecsemő anyja emlőjétől. A mieink jelenlétében, mielőtt valamit mondana vagy tenne, ránk néz, mintha engedélyt kérne, vagy meg akarná tudni, hogyan kell viselkednie.” A tényeket ismerő jezsuiták leveleiben gyakoriak az elragadtatott beszámolók Zsigmond hitbuzgóságáról, kegyességéről, jámborságáról, szorgalmáról. Az ellenkező érzületűek értékelését jól példázza Szamosközynek egy feljegyzése, ahol a tizenhét éves Zsigmond első gyilkosságát – nem is nagyon burkoltan – a túlzott katolikus vakbuzgóság rovására írja: „Székelségben Udvarhely városában pápás módon visznek volt egy halottat temetni. Ott egy ablakról ... Pribék Péter ... az kereszthez, melyet a halott előtt visznek volt a deákok, hozzá lü egy puskával, melyet jöllehet nem talált volt mindazáltal ezután panaszkodtak Zsigmondnak reá. Zsigmond megfogatta az nemes embert, és ugyanott Udvarhelyt törvént sem tévén reá ... fejét vétette.”²⁵

Az erdélyi katolikus restauráció támogatói Leleszi sikereit annál is inkább értékelték, mert nagyon jól tudták, hogy Zsigmond jezsuita nevelésén mennyi minden múlik. A tét legvilágosabban Wujek és Aquaviva megfogalmazásaiból bontakozik ki. Kifejtik, hogy a nevelés sikerétől nemcsak Zsigmond lelki üdvössége függ, hanem leendő fejedelemről lévén szó, az egész katolikus vallás ügye Erdélyben. Ezzel összefüggésben alakulnak majd a továbbiak:²⁶ vallási tekintetben a protestáns ideológiák visszaszorítására, politikai téren az európai keresztény törökellenes összefogáshoz való csatlakozásra számítottak.

Visszatérve az 1580-as évek első feléhez, néhány adatot mutatok be arról, hogyan nevelkedett és tanult Zsigmond. A gyulafehérvári udvarban való megtelepedésekor Leleszi, később a hozzá csatlakozó Törös György, a vár északi részén lévő volt préposti házat kapták meg, ide kísérték hozzájuk naponta Zsigmondot az oktatásra. Carminata visitator a vásár- és ünnepnapok rendjét is leírta: Zsigmondot kísérői elviszik a jezsuiták miséjére, ott hagyják, ők elmennek a maguk eretnek prédikációját meghallgatni, annak végeztével visszasietnek, és

Zsigmondot hazakísérik. 1582-ben Báthory István három lengyel nemesifjút küldött Leleszi keze alá, hogy Zsigmonddal együtt tanuljanak. Kettejük protestáns volt, de áttértek. Később újabbak csatlakoztak hozzájuk, 1583-ban Zsigmonddal együtt már tízen voltak. Leleszi elégedetten számolt be róla, hogy valamennyien hibátlanul tudják kívülről Petrus Canisius katekizmusát, a magyarok – mivel időközben magyar nemesek fiai is csatlakoztak – anyanyelvükön is. (Lukács László jegyzete szerint Telegdi Miklós fordítását használták, amelyet 1562-ben adott ki a bécsi jezsuita kollégium.) Gyulafehérváron is fokozatosan kialakult a jezsuita iskolarendszer: 1585-ben már két osztály működött a városban, az ottani ifjúság számára, kettő a várban, ezek közül a felsőben tanult Zsigmond a nemes ifjakkal. A humaniorákon kívül már matematikát és etikát is hallgattak.²⁷

A nyolcvanas évek első felében a jezsuita nevelés felfelé ívelő szakaszának megvoltak az árnyoldalai is. Leleszi egészsége egyre jobban megsínylette a kimerítő igénybevételt. A rendkívüli elszántság, fanatikus lelkesedés erőtlen testalkattal, gyenge fizikai állóképességgel társult. Leleszi gyermekkorától szenvedett különböző betegségekben: vesekövek gyötörték, izületi és idegbántalmak voltak. Harmincegynéhány éves korára többet volt beteg, mint egészséges, egyre sűrűbben kínozták köszvénye. A korból ismert leveleknek szinte állandó témája Leleszi gyengélkedése. Folyamatosan napirenden volt egy megfelelő segítőtárs kérdése, aki megosztaná vele terheit Zsigmond nevelésében, különösen, hogy a hasonlóképpen gyenge fizikumú Törös Györgyre sem lehetett mindig számítani.

Báthory István 1583-ban kérte Aquavivát, hogy az udvarban már jól ismert, de időközben Itáliába hazatért Odescalchit irányítsa vissza Erdélybe, ha egészségi állapota megengedi. Odescalchi azonban már nem tudta elhagyni Itáliát, két év múlva meghalt. Leleszi a belga Petrus Busaeust (Busée, Buys) kérte segítségül, akit még Bécsből ismert, ahol a *Szentfrást* magyarázta az egyetemen. Olyan nevek merültek fel, mint Alfon-

sus Pisanus (Pisa), a nagy hírnévre szoruló spanyol teológus, aki az ausztriai rendtartományból tervezett misszió vezetője lett volna, később a kolozsvári kollégium rektoraként is számításba jött; a lengyel Petrus Skarga, a vilnai kollégium rektora, majd a krakkói residentia vezetője; honfitársa, Stanislaus Varzevicius (Warszewicki), a lublini kollégium rektora. Campano, Zsigmond mellé is ajánlotta a skót teológiaprofesszort, Jacobus Gordoniust (Gordon Huntley), akit korábban kolozsvári rektornak akart beszerezni. Ezek közül a jelöltek közül végül senki sem lett társa Leleszinek az ifjú fejedelem nevelésében.²⁸

Zsigmond jezsuita nevelése az 1585-ös évtől kezdett vesztetni hatékonyságából, mégpedig egyre rohamosabb mértékben. Leleszit közszerényének elhatalmasodása már-már alkalmatlanná tette feladatának ellátására, megfelelő segítőtársat nem sikerült találni. Az államügyek a hármastanács vezetésével nem haladtak megfelelően, ezért Báthory István április 8-án a triumvirek helyébe Ghiczy Jánost nevezte ki kormányzóként Erdély élére. A tudós humanista tanácsurak után Ghiczy, a váradi főkapitány személyében kemény katonaember kezébe került a hatalom. A kortársak benne látták a néhai Bocskai Erzsébet törekvéseinek folytatóját, a jezsuiták ádáz ellenségét. A következő év végén meghalt Báthory István, akivel a katolikusok legfőbb támogatójukat veszítették el. Most már egyenes út vezetett az 1588-as megyesi országgyűlésnek a jezsuitákat kiktató határozatához.

1584–1585 telén Leleszi már hat hónapig kényszerült folyamatosan ágyban feküdni. Jobb lábával nem volt képes letérdelni, bal lábát is csak nehezen és nagy fájdalom árán tudta hajlítani, bokáját mozdítani sem bírta. A hideg alig elviselhető szenvedéssel gyötörte izületeit. Testi bajaihoz járult az aggodalom Ghiczy kormányzósága és a jezsuiták kedvezőtlenre fordult helyzete miatt. Idegei felmondták a szolgálatot, néha nem tudta fegyelmezni magát. 1585. július 21-én kelezett, Campanónak írott levelében elátkozta az órát, amelyben megismerte a jezsuitákat, de még azt is, amelyikben született. Kijelentette,

hogy inkább disznókat legeltetne, mint hogy feletteseinek irányítását tűrje el. Lemondott a gyulafehérvári residentia előjáróságáról is. (Lemondását elfogadták, utódjává a magyar Thomány Mátyást nevezték ki.) A levél hangneme annyira eltért a megszokottól, hogy a provinciális – Lukács László kritikai apparátusa szerint – meg is jegyezte a margón: Leleszi csak végső elkeseredésében írhatott ilyeneket. Négy nappal későbbi levelében Leleszi igyekezett jóvátenni meggondolatlan kirohanásait. Biztosította a provinciálissal, hogy a Társaságot egyszerre atyjának és anyjának tekinti. Annak érdekében, hogy minél eredményesebben munkálkodhasson a Társaság javára, kérte Campanót, hogy két vagy három évre elmehessen Itáliába vagy Spanyolországba, ahol a meleg éghajlat bizonyára enyhítené betegségét.²⁹

Ilyen körülmények között Leleszinek már nem annyira segítőtársról, mint inkább utódról kellett gondoskodni. Báthory István régóta szerette volna Wujeket tudni Zsigmond mellett, de elképzelése nem egykönnyen valósult meg. Wujek és általában a lengyelek nem örvendtek túl nagy népszerűségnek Erdélyben. Számos adat utal Wujeknek Szántó Istvánnal és másokkal fennálló ellentéteire, a magyarokról alkotott rossz véleményére. A konfliktusok éleződtek, végül 1584 elején kénytelenek voltak Wujeket elhelyezni Erdélyből. Ő maga is örült, hogy megszabadult; értesülve róla, hogy Leleszi utódjául szánják, többször is tiltakozott, hogy nem akar visszamenni a „jezsuiták temetőjébe”. Báthory Istvánnak volt egy másik jelöltje is, az angol Laurentius Arturus Fauntus, aki a rend poznańi kollégiumában tanított.

Ahogy a helyzet mindinkább súlyosbodott, a derék Campano egyre ontotta az ötleteket, a magyarokra való tekintettel ügyelve, hogy lengyelek lehetőleg ne szerepeljenek a jelöltek között. Az újabb esélyesek között felmerült a poznańi német Joannes Brant, a porosz Joannes Klein, az olasz Fabritius Pallavicini, valamint Báthory István udvari papja, a lengyel Martinus Laterna. Volt Campanónak olyan elképzelése is, mely

szerint Possevinót hívnák meg Kolozsvárra rektornak, és az így felszabaduló Ferdinandus Capece (Wujek utóda) lenne Zsigmond nevelője.³⁰

A sok egyszerű javaslat helyett egy kevésbé szerencsés valósult meg: Aquaviva 1585. júliusi intézkedésének eredményeként a horvát Marcus Pitačić kezdett készülödni Gyulafehérvárra Leleszi kíségetésére és talán utódlására. Októberben érkezett meg; kiderült, hogy magyarul igen gyengén beszél, ezért Campano nyelvgyakorlás céljából a falusi hívők közé küldte. Sok foganatja nem volt a dolognak, a horvát atya botladozó magyar nyelvű prédikációit továbbra is kinevették. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy Pitačić nem olyan szuggesztív személyiség, mint Leleszi, nem tud tekintélyt szerezni, nincs meg benne az ehhez szükséges érettség, tapasztalat. Leleszi is túlságosan egyszerű léleknek tartotta őt, aki ráadásul nem is elég szorgalmas.³¹

A dolgok ilyen állásánál a jezsuiták számára egyre fenyegetőbbnek látszott annak veszélye, hogy Zsigmondot kivonják hatásuk alól. Példáért nem is kellett túlságosan régire visszanyúltni. Campano már korábban ecsetelte János Zsigmond esetét, aki fiatal korában katolikus hitben nevelkedett, azután pedig áttérítették az arianizmusra. Az 1585-ös évkönyvbe már bekerült, hogy az eretnekek közül sokan örülnének, ha János Zsigmond esete megismétlődne Báthory Zsigmonddal. Ahogy romlott a jezsuiták helyzete, úgy fokozódott Campano aggodalma, már konkrét személyekhez kötve. Többször felemlgette Blandratát, mint aki legfőbb előmozdítója volt, hogy János Zsigmondot áttérítették, illetve, ahogy Campano látta, farkasok torkába vetették, vadállatokkal szaggattatták szét. Méltatlankodott, amiért Blandrata nemcsak hogy még mindig él, hanem Báthory Zsigmond környezetében él és a legnagyobb megbecsülésnek örvend. Más alkalommal Campano attól tartott, hogy Ghicz János mesterkedései fogják Zsigmondot elődjének sorsára juttatni.³²

Báthory Zsigmondot a kortársak más szempontból is hason-

lították János Zsigmondhoz. Szamosközy feljegyzése szerint, amikor Zsigmondot apja életében fejedelemmé választották, Apafi Gergely János Zsigmond példájára hivatkozva helytelenítette a dolgot. Attól tartott, hogy majd elődjéhez hasonlóan Báthory Zsigmond is minden ok nélkül kegyetlen halállal kivégezteti a nemesség legkiválóbbjait. A későbbi események ezeket az aggodalmakat igazolták.³³

Báthory István halála után a jezsuiták számára égetően szükségessé vált, hogy Zsigmond szilárd katolikus nevelését biztosítsák. A protestáns ellenzék erősödött, Pitačić nem vált be, Leleszi jóformán fel sem tudott kelni ágyából. 1587-ben Aquaviva jobb lehetőség híján Wujeket nevezte ki Zsigmond nevelőjévé, a lengyel jezsuita minden tiltakozása ellenére. A generális Leleszit felmentette tisztségéből, és hozzájárult, hogy gyógykezelésre Itáliába utazzon. Leleszi azonban nem indult el, egyrészt egészségi állapota miatt, másrészt nehezen is akarták elengedni az udvarból. A jezsuiták szánakozva figyelték szenvedéseit, ugyanakkor ragaszkodtak is jelenlétéhez. Tudták, hogy még ágyban fekvő is nagy hasznára van a katolikus ügynek, az udvari dolgokban szerzett tapasztalatai és az eretnekek előtt is megingathatatlan tekintélye miatt. A kálvinista főurak valóban sokra tartották Leleszi bölcsességét, határozottságát, ugyanakkor mint a fejedelem katolicizmusának legszilárdabb támaszát ellenségüknek tekintették. A helyzet ellentmondásosságára jellemzőek Ghicz kormányzó intézkedései. Amikor megérkezett Leleszi felmentésének híre, örömeiben rögtön kiutalt útiköltség gyanánt 370 aranyat; később azonban visszatartotta Leleszit, nem akarván megválni az udvar egyik legtapasztaltabb és legtekintélyesebb tagjától.³⁴

1587 elején Wujek átvette Leleszi feladatát. Továbbra is elégedetlenkedett sorsával; arra kivatkozva, hogy az ifjú fejedelem nem kedveli eléggé, az olasz Hieronymus Ferricellit próbálta megnyerni a maga helyére. Ferricelli meg is érkezett Gyulafehérvárra, de Wujek nem bújhatott ki a nevelőség alól, együtt tanították Zsigmondot. Ferricelli megérkezése előtt az

oktatásban a lengyel Jacobus Calissienis (Korytowski) működött közre, olasz rendtársa őt váltotta fel. Zsigmond ezekben az időkben históriát, retorikát és logikát tanult, Cicerót olvasott és latin stílusát csiszolgatta.³⁵

A gyulafehérvári udvarba hirtelen becsöppent huszonkilenc éves Ferricelli megjegyzései arra mutatnak, hogy a kamaszodó Zsigmond már korántsem volt az a mintagyerek, amilyennek a tíz év körüli kisfiút festették le az akkori beszámolók. Talán gyerekkorában sem kizárólag a jámbor kegyesség és a buzgó áhítatosság volt rá jellemző. Ha hinni lehet Szamosközynek és Gerendi Pálnak, a kis Zsigmond nagy előszeretettel csavargatta ki a kezébe adott madarak nyakát. A tanácsurak Báthory Istvánnak küldött beszámolóiból is kiderül, hogy Zsigmond „szokása szerint mind tanulásának eleget teszen, s mind az mikor annak idei vagyon, mulatságot veszen magának”. Úgy tűnik, ahogy nőtt, a tanulás helyett egyre több „mulatságot vett magának”. Ferricelli azt írja, hogy minden rendben lenne, ha Zsigmond olyan szorgalmas is volna, mint amilyen tehetséges. Zsigmond mulatságainak híre vezethetett annak a képnek a kialakulásához, ahogyan Somogyi Ambrus festette le az ifjú fejedelmet: „nem uralkodásra és az állam bölcs kormányzására született, hanem játékra, fényűzésre, táncra, nők ölelésére, atyai javainak elherdálására, haszontalan költekezésre”.³⁶

Az 1580-as évek második felében a protestáns főurak jezsuitaellenes lépései közé tartoztak a Zsigmond áttérítésére irányuló kísérletek. Wujek 1588 elején Bécsből hírt vett, hogy bizonyos magas rangú erdélyi urak megbízásából keresnek valakit Zsigmond mellé, aki históriák olvasásával tanítaná és szórakoztatná. Később kiderült, hogy Michael Brutust szándékoztak visszahívni Erdélybe. Az ürügy a magyar történet folytatása volt, a valódi cél azonban Zsigmond áttérítése Brutus segítségével. A kálvinista főurak nyáron kihasználták az alkalmat, amikor Leleszi a közeli kénes gyógyforrásokhoz vitette magát. Távollétében Ghiczy, Kovacsóczy és Gálffy igyekeztek rávenni Zsigmondot, hogy fogadja maga mellé Brutust. Zsig-

mond elutasította az ajánlatot, felháborodva tájékoztatta levélben Leleszit, hogy miféle hitehagyott eretneket akartak ráerőltetni. Wujek későbbi dicsekvései szerint az ő rábeszélésének is jelentős szerepe volt benne, hogy Zsigmond jezsuitákon kívül más tanítómestert nem volt hajlandó hallgatni.³⁷

Leleszi az 1588-as év folyamán többször is készült elindulni Itáliába, de állapota mindannyiszor olyan válságosra fordult, hogy nem vállalhatta a hosszú és fárasztó utat. Már lemondott róla, hogy valaha is eljuthat Itáliába, vagy akár Bécsbe; úgy gondolta, Gyulafehérváron fogja életét befejezni. Ilyen állapotban érte a megyesi országgyűlés 1588. december 27-i határozata. A protestáns rendek Zsigmond nagykorúsítását a jezsuiták Erdélyből való távozásához kötötték.³⁸

A jezsuiták kérték, hogy méltányosságból Leleszivel tegyenek kivételt, és engedjék, hogy az ágyában már mozdulni sem tudó beteg ember nyugalomban tölthesse el, ami életéből még hátravan. Kálvinista tanácsadóinak nyomására Zsigmond ezt sem engedélyezte. Szántó István interpretációja szerint a főurak félték, hogy az ifjú fejedelem mestere hatására megváltoztatja nehezen kicsikart döntését. A kiutasító határozat értelmében Leleszinek Tasnádra kellett volna mennie, hogy ott jöjjön valamelyest rendbe, amíg hosszabb útra indulhat. Zsigmond egy másik elképzelése szerint Somlyó várában próbált volna meg erőre kapni. Végül – a különösen kemény 1588–1589-es télben – Pitačić és két kísérető fráter, az olasz Joannes Pace és a lengyel Casparus Krzyszkowski Kővárra vitték Leleszit. Itt a katolikus Keresztury Kristóf várkapitány gondoskodása nyomán valamit javult állapota, s a négy jezsuita nyáron elindulhatott Bécsbe, ahová szeptemberben érkeztek meg. Báthory Zsigmond szerepét Leleszi Gyulafehérvárról való távozásában Wujek nem mulasztotta el Néróéhoz hasonlítani, aki a halálba kényszerítette nevelőjét, Senecát.³⁹

Zsigmond intézkedett, hogy Leleszi évi 200 tallér életjáradékot kapjon. Bécsben Leleszi állapota annyira megjavult, hogy 1591-ben Aquaviva már őt akarta megbízni egy újabb erdélyi

misszió vezetésével. Leleszi nem vágyott vissza Erdélybe, elhárította a megiszteltetést.⁴⁰

Leleszi 1592-ben jutott el végre a régóta áhitott Itáliába, ahol a Padova melletti gyógyfürdőkben keresett enyhülést. A következő évben Loretóba ment, itt halt meg 1594. február 26-án, 46 éves korában.⁴¹

A jezsuiták kiűzése után Zsigmond udvarában újabb katolikus gyóntató és prédikátor telepedett le, a magyar Undó Márton, volt egri kanonok, egykori jezsuita. Sokoldalúan képzett, tudós humanista volt: teológiát és filozófiát Bécsben és Rómában tanult, járatos volt a matematikában és a görög meg a héber nyelvben is. Zsigmonddal való kapcsolata szempontjából talán nem érdektelen utalni azokra a körülményekre, amelyek miatt Undót kizárták a rendből. Nevét két botránnyal tette hírhedtté, amelyeknek a korabeli levelezésekben igen nagy visszhangja volt.

1582-ben Undó a kolozsvári kollégiumban a grammatikai osztályt tanította. Az egyik nemesifjával igen familiáris viszonyt alakított ki, Szántó István szerint attól a nemes céltől indítatván, hogy eretnekből áttérítse a katolikus hitre. Lengyel kollégái a kapcsolatot nem nézték jó szemmel, és – ugyancsak Szántó szerint – irigységből a rektornál a legsúlyosabb bűnnel (*crimine pessimo*) vádolták meg. Egy esetben Campano provinciális is jelen volt, amikor a mestert és tanítványát az osztályterembe bezárkóztva találták.

Undó 1585-ben Gyulafehérváron tartózkodott. Itt egy bizonyos hölgyecskével (*muliercula*) került közelebbi barátságba. A jezsuiták bonyolult körülírásaiból nem derül ki, mit is jelentett ez pontosan; annyit bizonyosan állítanak, hogy a végső lépésre (*actus ultimus*) nem került sor. Akármilyen történet is, ahhoz elegendő volt, hogy még a katolikusok is a nyílt utcán leköpdössék Undót; a protestánsok kommentárjait a jezsuita források nem is tartották szükségesnek részletesen ismertetni.

A retorzió körüli vita sokáig húzódott. A magyar rendtagok pártját fogták a bűnösnek, a rend vezetői sem váltak meg tőle

szívesen, különösen, hogy a magyarok között kevés volt az ilyen felkészültségű atya. Végül 1587-ben sor került a kizárára.⁴²

Aki mindenáron szeretne újabb adalékot találni Báthory Zsigmond későbbi sikertelen házasságához, az vesse össze Undó gyors Gyulafehérvárra hívását Wujeknek egy 1587-es megjegyzésével. Amikor Wujek igyekezett kibújni a fejedelem nevelése alól, többek között arra hivatkozott, hogy ő nem olyan ember, aki minden tekintetben ki tudná elégíteni Zsigmond kívánságait (*non sum ... talis qui eius curiositati satisfaciam in omnibus*). Ami tény: Carillo Gyulafehérvárra érkezése (1591. április 6.) után néhány héttel Zsigmond visszaküldte Undót Egerbe.⁴³

A tanulmány témájával választott időszak végére érve összefoglalásul tekintsük át a „nevelődő” Zsigmond szempontjából e bő évtizedet. Erdélyt és a fejedelmi udvart alapvető kettősség jellemezte: a katolikus restaurációra törekvő Báthoryakkal a széles körben elterjedt protestáns ideológiákhoz ragaszkodó erdélyi többség állt szemben. Az ideológia természetesen elválaszthatatlanul összefonódott a diplomáciai és politikai célkitűzésekkel. Erdélyben a katolikusellenesség hagyományai hosszú évtizedekre nyúltak vissza. A tordai országgyűlés határozata 1566-ban megtiltotta katolikus papok letelepedését Erdélyben. Az 1570-es évek végén megjelenő jezsuiták beszámolóí szerint a falvakban és városokban katolikus hívőket elelvétve lehetett csak találni, más felekezetek követői viszont rendkívüli bőségben tűntek fel. Ebben a helyzetben kísérelték meg a Báthoryak a katolikus restaurációt. Báthory István, a király túlnyomórészt idegenekre (olaszokra, lengyelekre) támaszkodva próbált meg érvényt szerezni Róma hitének az udvar többségének nézeteivel szemben. Az ellentéteknek valami módon együtt kellett élniük. A látszólag konszolidált felszín alatt egymás ellen dolgozó erők munkálkodtak – hol egyik, hol másik hatása érvényesült. Ilyen viszonyok közepette az udvar életében általános módszer volt a színlelés, a képmutatás, az alakoskodás.

A körülmények alakulása folytán az ifjú Zsigmond nevelésének irányát a távolból rendelkező Báthory István szabhatta meg. A kisebbség által kézben tartott hivatalos nevelés hitelét az ellentábor egyfolytában rontani igyekezett, és a többség által képviselt ellenhatást nem lehetett teljesen felszámolni. Zsigmondra két irányból zúdultak az ellentétes hatások, az erőviszonyok alakulásától függően változó intenzitással.

Lenyűgözően változatos képet mutat azoknak a személyeknek a tablója, akik az ifjú Zsigmond környezetét alkották, a különféle hatásokat közvetítették. Akadtak közöttük nyugodt egyéniségek. Báthory Kristóf higgadtan törekedett megvalósítani Erdélyben fivére, István célkitűzéseit. A tudós humanisták, Kovácsóczy és társai megnyugtatóan képviselték a korszerű európai műveltséget, de a politikai vezetésben már kevésbé jeleskedtek. A jóságos öreg Gálffy János az udvarban a Báthoryak egyik legrégebbi és legmegbízhatóbb híve volt, pályája sokáig egyenletesen ívelt felfelé. Nem volt hiány ugyanakkor a szenvedélyes, zaklatott jellemekben sem. Bocskai Erzsébet – némely források alapján szó szerint értelmezendő – gyilkos elszántsággal igyekezett fiát távol tartani a jezsuitáktól. A legnagyobb hatást Zsigmondra a szélsőségesen túlfűtött Leleszi János gyakorolta, aki felülkerekedni igyekezvén betegségein, fanatikusan eltökéltséggel küzdött a környezet ellenkezésével, és végül Zsigmondot egész életére a jezsuiták tanítványává tette. Leleszi legádázabb ellenfele a céltudatos, határozott Ghiczy János volt, a keménykezű kormányzó. Tovább árnyalódik az udvarról alkotott kép, ha bele vesszük a külső megjelenésében is félelmetes Blandratát, vagy a hírhedt botrányhős Undó Mártont.

Ezek után felmerülhet a kérdés: ilyen állapotok közepette vajon volt-e szüksége Zsigmondnak arra, hogy könyvből tanulja Machiavelli politikai elméletét? Az állandóan változó körülmények között, a szélsőségek összecsapásainak kereszt-tüzében egy erős, határozott, alkalmazkodóképes jellemnek könnyen vérévé válhat a taktikázás, a céltudatos köpönyeg-

forgatás. Ugyanakkor az sem volna csoda, ha a stabilitás hiánya egy gyenge idegzetű, érzékeny egyéniséget bizonytalanná, határozatlanná, kapkodóvá tenne.

Zsigmond esetében akár egyik, akár másik tendenciára esküdni, a korra vonatkozó jelenlegi hiányos ismereteink birtokában, merő spekuláció volna. Egy személyiség fejlődése, hatása a történelem alakulására sokkal összetettebb probléma annál, semmint hogy véletlenszerűen fennmaradt információk alapján pontosan rekonstruálni lehessen. Az itt összegyűjtött adalékokra támaszkodva Zsigmond neveltetéséről a fenti kép választható fel. Ha az e tanulmányban rendszerezett adatok megfelelő alapot teremtenek ahhoz, hogy újabb eredményekkel kiegészítve tovább lehessen árnyalni a Báthory Zsigmondról alkotott képet, munkám talán nem volt hiábavaló.